

DOI 10.31909/26168820.2018-(38)-6

УДК 811.161.2'373'282

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЮ ЛЕКСИКОЮ ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРОК ПУТИЛЬЩИНИ

Л. Колеснік

*кандидат філологічних наук,**Інститут української мови НАН України*

У статті представлено спостереження автора над характерологічною лексикою гуцульських говірок Путильського р-ну Чернівецької обл. Простежено зв'язок зафіксованих оцінних номенів із суміжними (покутсько-буковинськими) та іншими (наддністрянськими, бойківськими, закарпатськими) несуміжними говірками південно-західного ареалу. Відзначено спільність тенденцій у гуцульських і покутсько-буковинських говірках в оцінній номінації, зокрема щодо вибору мотивації назв та способів називання. Виявлено специфічні семантичні явища, поширені в досліджуваному локусі. Проаналізовано низку лексем із затемненою мотивацією. Окреслено перспективи наступних досліджень.

Ключові слова: *характерологічний номен, оцінна номінація, гуцульські говірки, мотивація, спосіб номінації.*

Гуцульщина, попри переважання загальногуцульських рис, є неоднорідним мовно-культурним ареалом. Дослідники зазначають, що можна говорити про двочленний поділ цієї території (на східну і західну частини), а в інших випадках – про тричленний поділ гуцульських говірок з виразним виділенням ядра кожної з цих частин у межах Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей [1, с. 8].

В адміністративних межах Чернівецької області це два райони: частина Вижницького та Путильський район.

К.Ф. Герман у монографії «Українські говірки Північної Буковини» докладно характеризує гуцульські говірки, виділяючи спільні та відмінні ареали буковинських та гуцульських говірок за даними фонетики та фонології, і наголошує, що «до наших днів гуцульські говірки зберегли виразно ...найближчу для них генетичну діалектну єдність з буковинськими, покутськими та наддністрянськими говірками ...» [2, с. 329].

Гуцульські говірки Північної Буковини поширені в гірській частині краю на захід від лінії Вижниця – Багна – Берегомет – Мигове. На півночі ареали їх мають своє продовження в Косівському та Верховинському р-нах Івано-Франківської обл., а на півдні – в Сучавському повіті Румунії. Це певним чином поєднує цю невелику, однак дуже цікаву в мовному й культурному плані територію, з іншими прикордонними регіонами, де функціонують українські говірки.

Завдяки природнім особливостям на цій території збережено унікальні культурні й мовні явища, однак мовні зміни, насамперед у лексичній структурі, є невідворотними, що й зумовлює потребу їх дослідження, зокрема, фіксацію лексики різних тематичних груп, записування значного текстового матеріалу, який не тільки увиразнює функційний бік лексики, а й дозволяє аналізувати особливості та динаміку говірок на всіх мовних рівнях.

Як зазначають укладачі словника «Гуцульські світи», «світ гуцульського говору колоритний, багатоголосий, дзвінкий і журливий...» [3, с. 7], саме це й привертає до нього увагу найширшого кола вчених (етнографів, істориків, діалектологів, фольклористів) та майстрів художнього слова. Попри те, що він зафіксований у низці лексикографічних праць, збирання, осмислення і лінгвістична кваліфікація лексики цього говору не втратили своєї актуальності.

Тому, під час дослідження варіювання діалектної лексики в покутсько-

буковинських говірок, постає потреба залучення лексичного матеріалу і з території Буковинської Гуцульщини, зони українсько-румунського прикордоння, задля створення цілісної картини, а також для встановлення співвідношення цих говірок на лексичному рівні на матеріалі тематичної групи «Людина».

Об'єктом докладного спостереження стала діалектна лексика для позначення і характеристики зовнішності та вдачі людини, її сімейного й соціального стану.

Цей пласт діалектного лексикону вже привертав увагу дослідників: у межах українського мовного простору описана оцінна лексика східнословобожанських [4], східноноstepових [5] та покутсько-буковинських говірок [6]. Характерологічна лексика, властива різним наріччям української мови, об'єднана у спеціальній праці – «Словнику оцінних номенів в українських діалектах», укладеному В.Лесною [7]¹.

Мета розвідки – аналіз зафіксованих мовних фактів і тенденцій в оцінній номінації в окресленому локусі та виявлення їх особливостей у ввідношенні до покутсько-буковинських говірок.

Матеріалом послужили польові записи автора, здійснені в низці говірок Путильського р-ну Чернівецької обл. у 2017 р.²

Для оцінної лексики гуцульських говірок Північної Буковини властиві ті ж явища, що й на інших територіях, як от, уживання лексеми для позначення широко кола близьких понять, напр., лексеми *ч'имний* для всього спектру позитивної характеристики людини, переважання негативно-оцінних номінацій над позитивно-оцінними. На цьому наголошували всі дослідники оцінної лексики у своїх працях. Цікаво, що самим негативно-оцінним лексемам мовці надають певної кваліфікації: *ом'разни с'лово*, *вул'гарни*, *кри'тичне с'лово*, *посоро'ми* 'лайка'.

Чимало назв є спільними для гуцульських і покутсько-буковинських говірок і відрізняються лише фонетичним оформленням: *робитний* 'працьовитий' (Шпт, Яб), *ч'иний* 'освічений' (Ср, Шпт), *моу'ч'изний* 'мовчазний' (Шпт). Трапляються приклади метатези: *плес'кун* 'плаксун' (Дх), *плес'кунка* 'плаксунка' (Дх).

Частина зафіксованих назв властива для всього південно-західного наріччя: пор. гуц. *охаблений* 'потворний негарний' (Ксл, Ср), бук³. *охаблений* 'т.с.' [8, с. 373], наддністр. *охаб* 'нехлюя' [7, с. 197], бойк. *охаба* 'ледар, нероба' [7, с. 197] < давнє префіксальне утв. від **хабити* 'псувати' [9, с. 239]; *оферма* 'погана людина' (Ср) – бук. *оферма* 'мерзотник' [8, с. 373], наддністр. 'нечепура', лемк. 'вайло' [7, с. 197] < пол. *oferma* 'недолуга, нездатна людина' [9, с. 237]; *кал'ухатий* 'гладкий, повний' (Ксл, Рз, Ср, Шпт), поширений у гуц., бойк., закарп., бук. гов. [7, с. 111] ← *калох* (*кілох*, *колох*) 'шлунок тварини', зневажл. 'живіт, пузо' [1, с. 89]. На Путильщині фіксуємо похідні іменники *кал'ухач* 'гладкий чоловік' (Рз, Шпт), 'ненажера' (Дх), *кал'ухачка* 'гладка жінка' (Шпт), згруб. *кал'ухн'а* (*кал'ушн'а*) 'т.с.' (Дх, Шпт).

Низка номенів, записаних у покутсько-буковинських говірках і в досліджуваних гуцульських, відрізняються семантикою: пор. у покутсько-буковинських говірках *г'ам'батий* 'губатий', *г'ам'бач* 'губатий чоловік', *г'ам'бачка* 'губата жінка', а в гуцульських говірках ці ж назви характеризують пащекувату, неввічливу людину (Шпт). Це стосується також і літературних назв, напр., літ. *гуман:ий* 'людяний' у гуцульських говірках поширене з кардинально іншою аксіологією: вживане для характеристики нерозумної людини (Ср).

Більшість зафіксованих лексем є мотивованими, утвореними за традиційними мотиваційними моделями, напр., порівняння ледачої людини із непотрібною, зіпсованою річчю: якщо в покутсько-буковинських говірках лінєвий – *трух'л'авий*, *гнилий* [8, с. 72], *смер'д'ечий* [8, с. 503], то в аналізованих гуцульських говірках із таким значенням поширений номен *п'р'ілий* (Ср, Шпт) і похідні: *п'р'іл'ек* (*п'р'ілак*) 'ледар' (Рз, Ср, Шпт, Яб),

¹ Зіставлення мовного фактажу в статті здійснено з посиланням на цей словник.

² Список обстежених н.п. подано в кінці статті.

³ Зберігаємо скорочення назв говірок, подані у джерелі.

пр'іл'ечка ‘ледарка’ (Яб), *пр'ілаўка* ‘т.с.’ (Яб). У говірці с. Розтоки зафіксовано похідні *гни/л'ек* ‘ледар’, *гни/л'ец'а* ‘ледарка’ ← *гни/лий* ‘лінивий’ і *пр'іл'ек* ‘т.с.’, *пр'іл'ец'а* ‘т.с.’ ← *п/р'ілий* ‘лінивий’. Однак, як зазначають мовці, у цих назвах утілений різний ступінь вияву негативної оцінки: *п/р'іл'ек / це ичи /г'іриши / л'інивий до к'райу* (Рз).

Недбайливу, ліниву людину порівнюють також із чимось неприємним: пор. покутсько-буковинське *смер/д'ачий* (*смир/д'учий*, *смер/д'ечий*) [8, с. 503] і гуцульське *во/н'ечий*: *во/н'ечий та/кий шо воп'ше ни/ч'о не /вартий* (Двг).

Очікуваним є порівняння відлюдкуватого людини з людиною, що має вади, напр., у покутсько-буковинських говірках *н'ілий*, *безйа/зкий* – ‘відлюдкуватий’, натомість у гуцульських для характеристики відлюдника вживають прикметник *неп/ри/томний* (Двг).

Активно використовуваною є модель порівняння людини, її рис та властивостей із твариною: пор. гуц. *ка/вул'а* ‘велика огрядна жінка’ (Двг, Шпт) ← зневажл. *ка/вул'а* ‘корова’. Цікава мотиваційна паралель, виявлена між гуцульськими діалектизмами *бух/н'ер* ‘чоловік-швендя’ (Шпт, Яб), *бух/н'ерка* ‘жінка-швендя’ (Шпт, Яб) ← *бухн'а* ‘стара маленька нежила хата’ (Шпт) та назвами *хат/кар* ‘швендя’, *хат/кар'ка* ‘жінка-швендя’, поширеними в покутсько-буковинських говірках.

Мотивація деяких виявлених лексем є прозорою, однак зараз уже не зрозумілою для мовців. Так, мовці не можуть пояснити мотивацію назв *дуб/лений* ‘рудий’ (Яб), *дуб/ей* ‘рудий чоловік’ (Шпт), хоча лексема *дуб/лений* зафіксована у словнику зі значеннями 1. ‘оброблений дубилом’, 2. ‘рудий’. 3. ‘пожовклий від старості’ [1, 64].

Лексема *неўкр'ітний* ‘непосидючий’ (Двг, Дх, Ср, Рз, Яб) та похідні *неўкр/итун* (*неўкр'ітун*) ‘непосидючий хлопчик, бещкетник’ (Двг, Дх, Яб), *неўкр'ітуз* ‘т.с.’ (Рз), *неўкр/итунка* ‘непосидюча дівчинка’ (Дх, Рз) є частовживаними у досліджуваних говірках, однак їх мотивація також незрозуміла для мовців. Пояснюючи цю назву, вони вдаються до опису: *неўкр'ітуїє а /тихо не си/дит* (Дх) і ніяк не пов'язують її з прислівником *крітко* ‘тихо, спокійно’ [1, с. 105].

Немотивованими для діалектоносіїв є номени *ин'а/пак* ‘недолуга людина’, ‘нечепура’ (Яб), *ин'апако/витий* ‘неповороткий, незграбний’ (Яб), хоча імовірно це похідні від дієслова *ин'япати* ‘пересуватися, шльопаючи взуттям’.

Частина назв немотивована або їхня мотивація затемнена: *на тих нох* ‘вагітна’ (Шпт), *неўкл'ус* ‘непосида’ (Яб), *к'лухт'а* ‘ледарка’ (Яб), *п'ід/г'інд'ар* ‘підбурювач’ (Яб), *ге/лега* ‘опецькувата незграбна людина’ (Шпт), *зам/рик'ит* ‘жалюгідна, слабосильна людина’ (Шпт), *призд'рикам'ін* ‘заздрісник’ (Дх). Не зафіксовані ці слова і в лексикографічних джерелах.

У гуцульських говірках Путильщини виявлено семантичні процеси, які чітко виокремлюють цей діалектний простір, у зіставленні з покутсько-буковинськими говірками.

Так, літ. назва *прийм'ак* ‘чоловік, прийнятий у дім дружини’, ‘приймний син’ [12, с. 623], широко вживана в багатьох регіонах, у покутсько-буковинських говірках стосується також переселенців. У гуцульських говірках Путильщини цю назву фіксуємо лише в значенні ‘приймна дитина’ з указівкою на рід: *прийм'ак* ‘приймний син’ (Рз, Ср), *п/рийма* ‘приймна донька’ (Ср) та із семантикою ‘жебрак’ (Яб). У значенні ‘зять, який мешкає у батьків дружини’ в обстежених говірках цю лексему не вживають взагалі і не вважають образливою чи зневажливою.

Як зазначала В. А. Прокопенко [11], всередині ХХ ст. існувало чітке розмежування лексем *го/дованец'*, *го/дованка* ‘приймна дитина’ та *прийм'ак*, *прийм'ачка* ‘той, хто доглядає господарів за право наслідування житла’. У сучасних покутсько-буковинських говірках мовці і лексеми *го/дованец'* / *го/дованка*, і назви *прийм'ак* / *прийм'ачка* знають зі значенням ‘усиновлена дитина’. У гуцульських говірках спостерігаємо чітке протиставлення цих назв, однак *прийм'ак* ‘нерідна дитина’ / *го/дованец'* ‘той, хто доглядає господарів за право наслідування житла’, пор. також описову назву *їти на/годован'ц'ї*: *го/дованка о/так йак ми д/воїи жийи/мо /разом / д'і/тиї ми ни /майимо а ко/гос у/з'ели до*

себи ¹шоби нас дотримаю і хоро²нию за це хаз'аїство шо ми ¹майимо ¹має нас докутати⁴ (Ср). Однак ці слова поступово виходять з ужитку.

На відміну від покутсько-буковинських говірок, у яких для номінації дітей від різного подружжя поширені назви зведені (зведжені, зведені), зведені/уки 'зведені брати', зведениці 'зведені сестри', у гуцульських говірках Путильщини для їхнього називання не вживають однослівні назви, а вдаються до опису: ж'іночі ¹д'іти (Ср), чолов'ячі ¹д'іти (Ср), тайак ¹р'ідні (Яб), оскільки дієслово звести, що їх мотивує, у цьому мовному локусі має значення 'звабити', а лексема зведениця 'покрітка' (Двг, Дх, Ксл, Рз, Ср, УсП, Шпт, Яб). Відповідно усі похідні стосуються позашлюбних дітей: зведи¹н'ек 'позашлюбна дитина-хлопчик' (Ср), звед¹денка 'позашлюбна дитина-дівчинка' (Ср), у комунікації їх намагаються не вживати. Натомість у цих говірках натрапляємо на лексеми байст¹р'ук, байст¹р'учка, що стосуються позашлюбних дітей, у значеннях 'бешкетник', 'бешкетниця' (Шпт).

Лексеми стрій, стрійко 'дядько, рідний брат батька' у покутсько-буковинських говірках невідомі нині в жодному значенні. У семантиці 'дядько, рідний брат батька' ця лексема вживана у гуцульських говірках Закарпаття [12, с. 344; 13, с. 184]. У гуцульських говірках Путильщини у номінації рідного брата батька і рідного поширена назва вуйко (Двг, Дх, Ксл, Рз, Ср, УсП, Шпт, Яб). Номен стрій у досліджуваних н.п. рідко, але вживають зі значенням 'старий чоловік' (Дх, Ср, Рз, Шпт, Яб), іноді з іронічним чи зневажливим відтінком (Рз), напр., моу¹чи ти / ста¹рїй ст¹рїю (УсП).

Щодо способів номінації, до яких вдаються діалектоносії характеризуючи особу, в аналізованих гуцульських говірках поширена однослівна і полікомпонентна номінація, первинне та вторинне називання, різноманітні порівняння, що увиразнюють оцінку. Оригінальність мовних засобів часто зумовлена основними видами діяльності гуцулів, напр. заготівлею сіна: йак су¹ло великий 'високий худий чоловік' (Яб) (су¹ло 'держак для вил'), остри¹ва 'висока худа людина' (Двг, Шпт) (остри¹ва 'верх чи тонкий стовбур дерева із залишками гострозрізаних гілок, що використовують для складання сіна в копицю' [8, 370], йак ко¹пиця а горо¹хова (Яб), рослинним та тваринним світом: вирис йек сме¹река 'високий чоловік' (Дх), сме¹река 'висока жінка' (Дх), здо¹ровий вед¹м'ід 'кремезний чоловік' (Дх), особливостями побуту, напр., негативно-оцінна лексема феледж'і¹р'і 'мешканці сіл Плоска, Селятин, Шепіт', мотивована назвою одягу фелета: да¹уно ро¹бели од¹деж'у са¹ме / во¹у¹ну / да¹уно в'і¹у¹ці і ст¹ри¹гли / во¹у¹ну н¹р'ели т'кали¹ на вер¹татах ¹дома це називалоси од¹деж'а / і с ¹цейі од¹деж'і ¹ш'или сарда¹к'е та¹к'і а за сар¹дак ка¹зали фелета і за то ка¹зали за цих л'уді¹ феледж'і¹р'і (Ср).

Щодо самого етноніма гуцул К. Ф. Герман наголошував, що «гуцул, гуцули не є самоназвою жителів українських Карпат. Більше того, до останнього часу назва сприймалася образливою кличкою» [2, с. 343]. Нині лексеми гуцул вживають як самоназву і не вважають образливою. Як самохарактеристику на цій території також вживають лексеми буко¹ви¹ниці (Яб). Цікаво, що мешканців інших, не гірських територій, називають бойками: бой¹к'ин'а 'жителька низовини, не гуцулка' (Шп), бой¹ки 'мешканці рівнинних територій' (Ср).

Загалом, спосереження над характерологічною лексикою гуцульських говірок Путильщини засвідчили їхній тісний зв'язок із говірками прилеглої території, зокрема й покутсько-буковинськими, та виявили цікаві мовні факти, зокрема щодо семантики та мотивації деяких назв. Поглиблення їх лінгвістичного аналізу, зокрема з'ясування мотивації і походження таких номенів становить перспективу наступних студій.

1. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

2. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995.

⁴Кутат⁴. 1. Поратися коло домашнього господарства; 2. Доглядати. [2, с. 107].

– 391 с.

3. Хобзей Н. Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 668 с.

4. Лєснова В. В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках. Монографія / В. В. Лєснова. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 194 с.

5. Дворянкін В. О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дворянкін Віктор Олександрович ; Луганський нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 24 с.

6. Колеснік Л. Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Колеснік Людмила Ярославівна ; Інститут української мови НАН України. – К., 2016. – 22 с.

7. Лєснова В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах / Валентина Лєснова ; за заг. ред. П.Ю. Гриценка. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 304 с.

8. Словник буковинських говірок / [За заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

9. Етимологічний словник української мови. У семи томах. Т. 4. – К. : Наук. думка. – 2003. – 656 с. (Словники України)

10. Словник української мови: в 11 т. Т. 7. – К. : Наук. думка, 1976. – 724 с.

11. Прокопенко В. А. Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках / В. А. Прокопенко // Наук. записки Чернівецького держ. ун-ту. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1958. – Т. 31. – Вип. 7. – С. 139-151.

12. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

13. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок. (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Ужгородський національний університет, 2005. – 266 с.

Список обстежених н.п. Путиського району Чернівецької області

Двг – Довгопілля; Дх – Дихтинець; Ксл – Киселиці; Рз – Розтоки; Ср – Сергії; УсП – Усть-Путиля; Шпт – Шепіт, Яб – Яблуниця.

Koliesnik L. From observations on the characterological vocabulary of Hutsul dialects of Putylsky district

Introduction. While preserving the common Hutsul traits, the area of Hutsul dialects distribution is not homogeneous. It is said about its binomial division (into the eastern and western parts) or about the tripartite division into the area with the centers within Ivano-Frankivsk, Chernivtsi and Transcarpathian regions.

Within the Chernivtsi region, there are two Hutsul administrative districts – Putylsky and part of Vizhnitskiy.

The Hutsul dialects retained their linguistic and cultural unity with Bukovina, Pokuttia and Dniester dialects.

Purpose. The existence of several dictionaries of Hutsul dialects does not depreciate the relevance of their research, insofar as the unique cultural and linguistic phenomena preserved in this territory are subject to the inevitable changes. This necessitates their research, recording the dialect vocabulary of various lexical sets, writing a vast textual data that not only emphasize the functional aspect of vocabulary,

but also allows one to analyze the features and dynamics of dialects at all language levels.

Methods. The method of dialectology survey is fundamental to the study. The linguistic analysis on the characterological lexicon was realized by the comparative and descriptive methods. The author draws on the materials of dialect dictionaries also.

Results. Characterological lexicon of this area is distinguished by the same phenomena as in other territories, for example the use of a single lexical item to denote a wide range of related concepts, the predominance of negatively evaluative naming over positively evaluative etc. Speakers qualify negatively evaluative names using the resources of their own dialect.

Many names are common for Hutsul and Bukovina-Pokuttia dialects and differ only in phonetic appearance.

Some of the identified names are typical for the entire western-Ukrainian region: ohab'lenyj – 'ugly', o'ferma – 'bad person', kal'y'hatyj – 'portly'. A number of nomens, common for the Bukovina-Pokuttia dialects and the studied Hutsul dialects, have distinctions in semantics.

Most of the recorded lexical items are motivated, formed according to the traditional motivational models: a comparison of a person, their features and properties with animals or objects. Such names are expressively evaluative, mostly negatively characterizing an individual.

In the Hutsul dialects of Putyla, some peculiar semantic processes (in comparison with the Bukovina-Pokuttia dialects) have been discovered, namely the circulation or absence of certain names in dialects is due to extra-linguistic factors.

The methods of naming in the Hutsul dialects considered are as follows: single-word / polycomponent; primary / secondary; comparison that emphasizes the evaluation. The singularity of linguistic resources is often due to the main activities of Hutsuls, e.g. hay harvesting: ostry'wa – 'a tall thin person' (ostrywa – 'the top of a tree used in hay stacking').

Originality. The unmotivated words are not fixed in lexicographic sources and their etymology requires clarification. These nomens enrich the vocabulary of Hutsul dialects.

Conclusion. Accordingly, observations on the characterological vocabulary of Hutsul dialects have shown their close connection with the adjacent dialects, including Bukovina-Pokuttia, and revealed interesting language facts, in particular on the semantics and motivation of some names. The deepening of their linguistic analysis constitutes the perspective of the following study.

Key words: characterological nomen, evaluative naming, Hutsul dialects, motivation, methods of naming.